

*Profesorowi Sylwestrowi Czopkowi
w 35-lecie pracy naukowej*
Autor

Tadeusz Malinowski*

Motyw głowy w kulturze pomorskiej

A motif of the head in the Pomeranian culture

Referring to the conference that was held in 2012 regarding the head motif in ancient cultures (L. Gardela, K. Kajkowski ed., 2013), the Pomeranian culture was omitted and therefore the author briefly presents his findings in this regard, linking the head motif with clay urns which present (mainly at the top of their parts) the elements of the face. As for these so-called face urns these elements are treated very differently: some of them are precise, but others are quite symbolic. The author collected (randomly) 29 face urns containing burned bones. Despite numerous observations it was not possible to draw the conclusion about the roles played by the head motif (in the form of presentation of the face elements) in the Pomeranian culture community.

KEY WORDS: head motif, Pomeranian culture, face urns, urn burials

Submission: 23.06.2015; acceptance: 08.09.2015

W 2012 r. w Muzeum Zachodniokaszubskim w Bytowie została zorganizowana konferencja, której tematem był motyw głowy w dawnych kulturach. Przedstawione na niej referaty zostały opublikowane (L. Gardela, K. Kajkowski red. 2013) i doczekały się ogólnego omówienia (E. A. Marek 2014). Niestety, w trakcie konferencji nie zostało poruszone zagadnienie motywu głowy w kulturze pomorskiej, co zauważył L. P. Słupecki (2013, s. 300). Jest to wyraźny brak, gdyż popielnice twarzowe, będące w zupełnie oczywistym związku z motywem głowy, występujące we wczesnej epoce żelaza w kulturze pomorskiej, są znane – również w swej najwcześniejszej, „oczkowej” formie – na Pomorzu, w tym pobliżu Bytowa (por. np. T. Malinowski 1969, s. 72–77 i mapy XXIV–XXVII).

Popielnice twarzowe kultury pomorskiej, chociażby przez wzgląd na swoją oryginalność, już od półtora wieku wzbudzały szczególne zainteresowanie oraz sugerowały rozmaite interpretacje zarówno ich kształtów, jak i ornamentyki (por. np. L. J. Łuka 1971, s. 21–28 i 78–84; M. Kwapiński 1987; 1990a; 1990b; A. Kwapiński 2003; W. Szafranski 1990, s. 257–264). Były one zamieszczane w monograficznych opracowaniach materiałów kultury pomorskiej (np. L. J. Łuka 1966) oraz poświęcano im osobne zestawienia (M. Kwapiński 1999; A. Kwapiński 2007). Oczywiście, zwracano też uwagę na okoliczność, że – pomijając znacznie wcześniejsze i późniejsze zbliżone przedstawienia – mniej więcej w tym samym czasie wyobrażenia twarzy na naczyniach glinianych występują, w rozmaitym nasileniu, w różnych bliskich lub nieco oddalonych od siebie kulturach prądziejowych Europy, na co sam wielokrotnie zwracałem uwagę (T. Malinowski 1967; 1969, s. 154–156; 1979; 1999; 2004 i 2010). Pomijając te kwestie, pragnę pokrótce

odnieść się do zawartości popielnic twarzowych (wyłączając „oczkowe”), biorąc pod uwagę tylko niewielką część dostępnych materiałów. Ich całość powinna doczekać się gruntowniejszego ujęcia, również uwzględniającego w szerszym zakresie, zwłaszcza reinterpretację archeologicznych wyznaczników płci pochowanych osobników, gdyż wielokrotnie budziły one wątpliwości odnoszące się do ich poprawności (por. np. L. J. Łuka 1968, s. 68–69; T. Malinowski 1966; 1968; 1969, s. 104–107).

Mówiąc o motywie głowy w kulturze pomorskiej trzeba przede wszystkim zwrócić uwagę na okoliczność, że obojętnie od tego, jak można byłoby go interpretować, to występuje on w bardzo różnym nasileniu. I nie chodzi mi w tym przypadku o całość obszaru, na którym występuje kultura pomorska (T. Malinowski 1969, s. 72–77 i mapy XXIV–XXVII), gdyż tę sytuację można byłoby tłumaczyć faktem poszerzania się jej zasięgu i modyfikacji niektórych zwyczajów obrządku pogrzebowego, co obserwujemy na przykład w zakresie wyposażania popielnic w naczynia ceramiczne (T. Malinowski 1969, s. 57–59). Chodzi natomiast o to, że w tym samym czasie – na przykład na przełomie okresu halsztackiego D i wczesnego okresu lateńskiego – możemy, praktycznie w pobliżu, natrafiać na sytuacje skrajne. Oto bowiem w odniesieniu do cmentarzyska w Ratach, pow. Kartuszy, na którym odkryto 23 groby skrzynkowe mieszczące od 1 do 8 popielnic, zawierających szczątki 64 osobników, autorzy opracowania piszą wprost: „zwraca uwagę brak na cmentarzysku popielnic twarzowych, tak charakterystycznych i często występujących w tym regionie Pojezierza Kaszubskiego” (M. Fudziński, J. J. Gładkowska-Rzeczycka 2000, s. 91). Podobne stwierdzenie („zwraca uwagę brak popielnic twarzowych tak charakterystycznych dla cmentarzysk

* ul. Święty Marcin 29/7, 61-806 Poznań

Ryc. 1. Czarnówko, pow. Lębork. Grób skrzynkowy z dwoma popielnicami twarzowymi (wg A. Krzysiak 2014)

Abb. 1. Czarnówko, Kr. Lębork. Kistengrab mit zwei Gesichtsturnen (nach A. Krzysiak 2014)

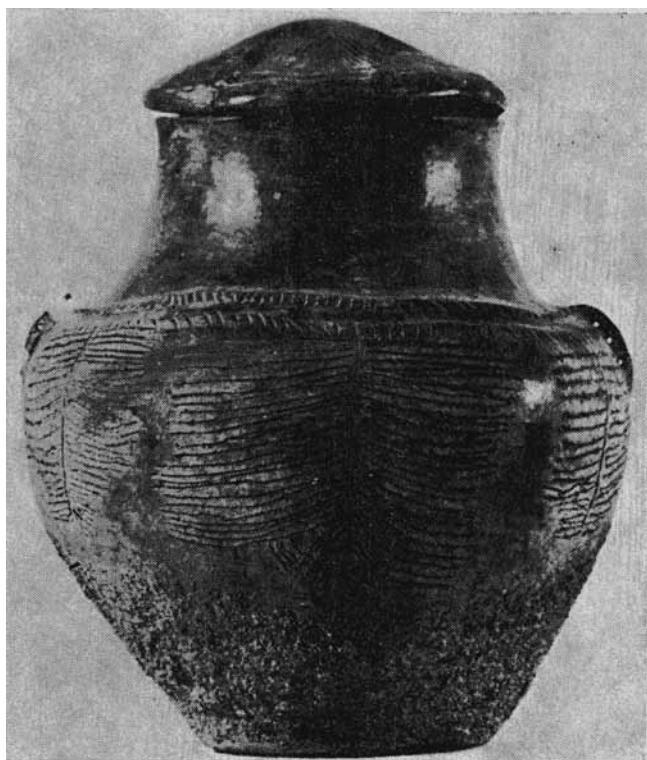
Ryc. 2. Sopot, m. pow. Popielnica twarzowa (wg M. Kwapińskiego 1999)

Abb. 2. Sopot, Stadtkreis. Gesichtsurne (nach M. Kwapiński 1999)

Ryc. 3. Dolna, pow. Malbork. Popielnica nakryta pokrywą z wyobrażeniem twarzy (wg Marschalla 1871)

Abb. 3. Dolna, Kr. Malbork. Urne samt Deckel mit der Gesichtsdarstellung (nach Marschall 1871)

Ryc. 4. Igrzyczna, pow. Wejherowo. Popielnica twarzowa (wg A. Szymańskiej 1965)

Abb. 4. Igrzyczna, Kr. Wejherowo. Gesichtsurne (nach A. Szymańska 1965)

na tym terenie”) zamieszczają autorzy opracowania 12 grobów skrzynkowych mieszczących od 1 do 8 popielnic, zawierających szczątki 46 osobników, odkrytych w Zaworach, pow. Kartuszy (M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, s. 60). Tymczasem w odniesieniu do cmentarzyska w Czarnówku, pow. Lębork, podaje się – a zostały tam odkryte bardzo liczne groby do tej pory szczegółowo nieopublikowane (choć na ukończeniu jest takie opracowanie) – że w większości z nich znajdowały się naczynia z wizerunkiem twarzy (A. Kasprzak, A. Krzysiak 2011, s. 156; A. Krzysiak 2014, s. 30), niekiedy groby zawierające wyłącznie 2 (ryc. 1) oraz 3 popielnice twarzowe (A. Krzysiak 2014, s. 32 i 33; 2010, s. 91–94 i 99–100). W pradolinie Łeby-Redy poza Czarnówkiem poczyniono odkrycia jeszcze dalszych grobów skrzynkowych, w których znajdowały się, wśród innych, po 2 popielnice twarzowe, np. w Białogardzie, pow. Lębork i Charbrowie, w tymże powiecie (A. Krzysiak 2010, s. 103; por. także L. J. Łuka 1966, s. 24 i 55).

Wypada także wskazać na to, że pojęcie „popielnica twarzowa” mieści w sobie szeroką gamę wyobrażeń. Ci badacze, którzy zajmują się problematyką kultury pomorskiej, czy szerzej wczesnej epoki żelaza w Polsce, zdają sobie z tego sprawę. Innym zainteresowanym należy wskazać na to, że oprócz mniej lub bardziej precyzyjnie przedstawionych elementów twarzy (nie zawsze wszystkich!) w górnej części szyjki naczynia glinianego, wyobrażenia takie, również zupełnie symboliczne, mogą, chociaż rzadko, pojawić się w dolnej partii szyjki. Wyjątkowo natrafiono na popielnicę twarzową z przedstawieniami słońca i gwiazd (L. J. Łuka 1966, s. 368–369; M. Kwapiński 1999, s. 162, tabl. CLXX), nie tylko między przekłutymi uszami, ale i poza jednym z nich (ryc. 2). Niestety kości z tego naczynia nie za-

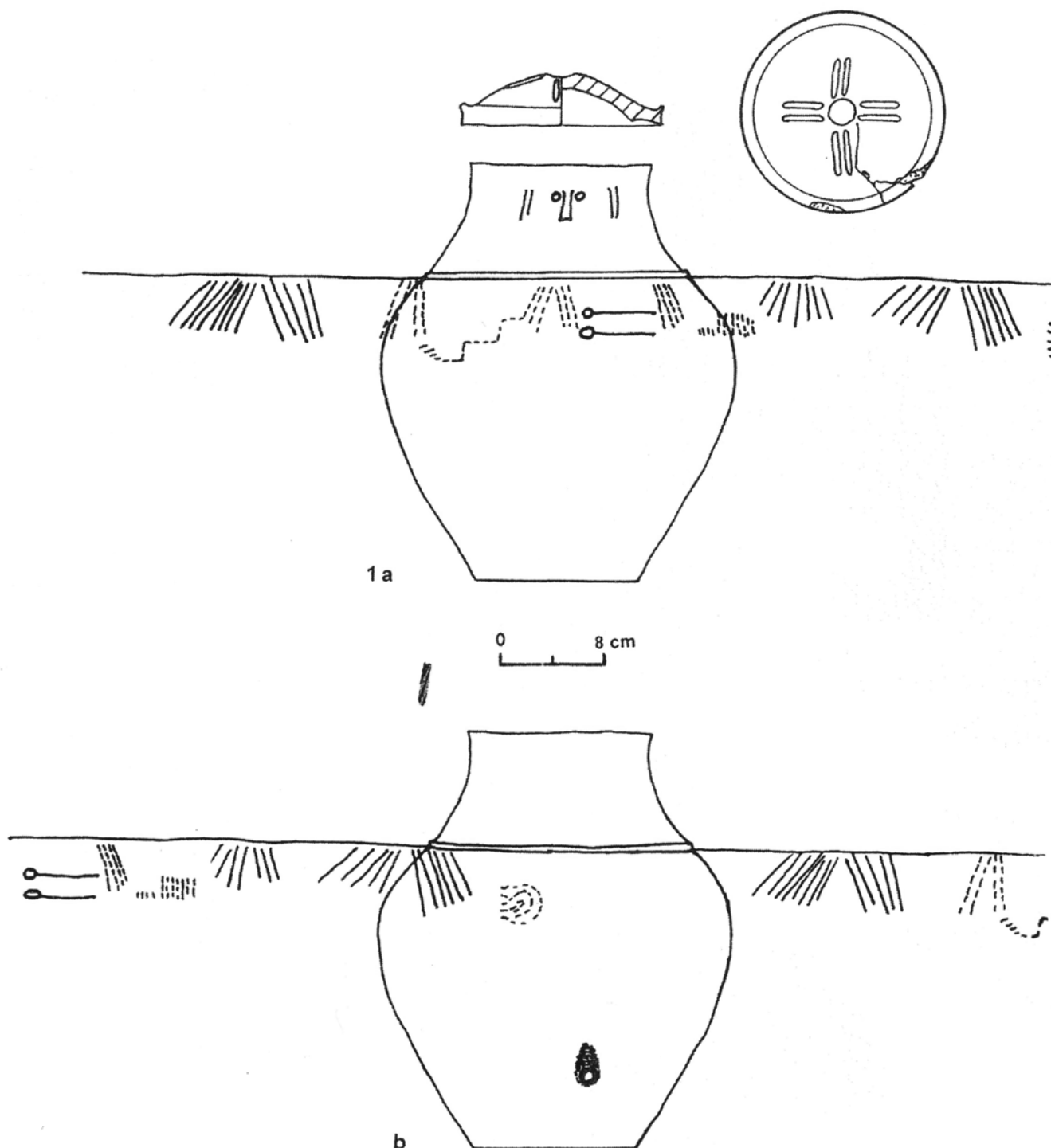
chowały się. Podobnie nie dotarły do naszych czasów kości z innej popielnicy, której pokrywa ma wyobrażenie twarzy (ryc. 3), opublikowanej jeszcze w drugiej połowie XIX wieku (Marschall 1871; L. J. Łuka 1966, s. 91). Zbliżone ujęcie ma także popielnica z Bukowca, pow. Oborniki – o niej będzie jednak mowa później, gdyż były przebadane znajdujące się w niej przepalone kości. Intrygująca jest także nadzwyczaj symboliczna popielnica twarzowa, gdyż mająca wyłącznie przekłute uszka, lecz usytuowane już w górnej części brzuśca (ryc. 4). Wprawdzie zawierała ona przepalone kości ludzkie, lecz zostały one przemieszane z innymi i nie można wskazać na to, czyje znajdowały się w niej początkowo (A. Szymańska 1965)¹.

Zanim przejdę do kwestii występowania popielnic twarzowych bez zawartości przepalonych kości ludzkich muszę wskazać na to, że na cmentarzyskach kultury pomorskiej napotyka się m. in. na groby skrzynkowe bez śladów chociażby jednego pochówku (np. L. J. Łuka 1968, s. 60–61; T. Malinowski 1969, s. 45–47). Uważam je za groby z pochówkami symbolicznymi (tamże, s. 97–98), a taki grób wystąpił też m. in. na wzmiankowanym cmentarzysku w Zaworach (M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, s. 28 i 50). Tamże w grobach skrzynkowych, w których znaleziono popielnice z kośćmi, natrafiono ponadto na 2 „popielnice” bez takiej zawartości, przy czym jedna była nakryta pokrywą czapkową, druga misą (M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, s. 36, 43, 51 i 110–111). Natomiast w Trzebiatkowej, pow. Bytów, natrafiono zarówno na grób skrzynkowy z pojedynczą pustą „popielnicą”, jak i na grób skrzynkowy, w którym oprócz popielnicy z przepalonymi kośćmi znajdowała się również „popielnica” ornamentowana, nakryta również ornamentową pokrywą czapkową, jednakże bez kości (T. Malinowski, A. Krzysiak 2012, s. 438 i ryc. 1–4).

Po tych uwagach można już wskazać na to, że na cmentarzyskach kultury pomorskiej – aczkolwiek bardzo rzadko – można napotkać również popielnice twarzowe nie mieszczące przepalonych szczątków ludzkich. Ta, z Zakrzewskiej Osady, pow. Sępólno Krajeńskie (ryc. 5) wystąpiła w grobie skrzynkowym, datowanym na okres halszacki D i wczesny oraz środkowy okres lateński, zawierającym również dwie inne popielnice twarzowe z kośćmi ludzkimi (J. Łoś 2005, s. 318 i ryc. 3: 1). Inna, z Tuszkowa, w tymże powiecie (ryc. 6), wystąpiła także w grobie skrzynkowym, datowanym na wczesny i środkowy okres lateński, mieszczącym jeszcze jedną popielnicę bez wyobrażenia twarzy, lecz z kośćmi ludzkimi (J. Łoś 2005, s. 323 i ryc. 3: 3; B. Stepańczak, K. Dziegielewska, J. Łoś, K. Szostek 2011). Jest oczywiste, że owa pierwsza z wymienionych jest bardziej „twarzowa” niż ta druga, mająca jedynie plastyczny nos oraz przekłute uszy z zawieszonymi w nich kolczykami.

Dalsze uwzględnione przeze mnie popielnice twarzowe, zawsze zawierające przepalone szczątki ludzkie, będę podawał kolejno, mieszczące od najmłodszych do najstarszych osobników, zostawiając na koniec okazy specjalne. Nie będę opisywał tych popielnic, gdyż w sposób wystarczająco wyraźny prezentują się one na załączonych rycinach. Jedynie w niektórych przypadkach, gdy nie jest to oczywiste, podam, czy uszy były przekłute. Wskażę również na to, jakie elementy ozdób

¹ Również J. Gładkowska-Rzeczycka (1979) pisze o kościach rozsypanych w grobie (s. 264), jednakże w tabeli (s. 280) popielnicę nr 1? – jak to zaznacza – opatruje zawartością „K Adultus”.

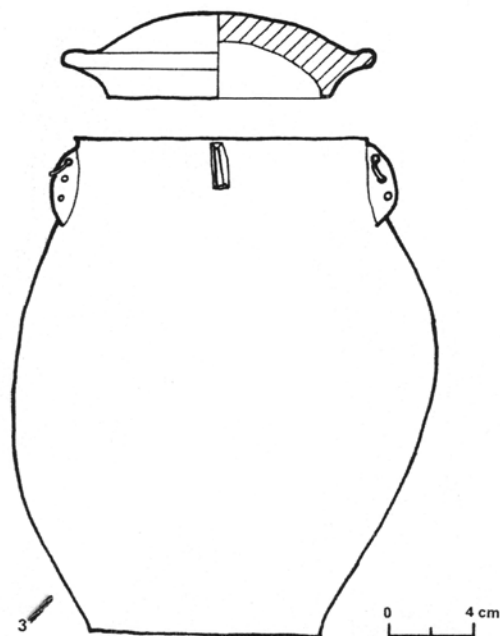

Ryc. 5. Zakrzewska Osada, pow. Sępólno Krajeńskie. Popielnica twarzowa bez zawartości kości ludzkich (wg J. Łosia 2005)
 Abb. 5. Zakrzewska Osada, Kr. Sępólno Krajeńskie. Gesichtsurne ohne Menschenknochen (nach J. Łoś 2005)

wystąpiły wśród przepalonych kości. Bliższą charakterystykę popielnic podam również wówczas, gdy nie zamieszczam ich rycin. Stosuję skróty: K – kobieta, M – mężczyzna, ? – płeć nieznana. Ponadto, za niektórymi publikacjami antropologicznymi (np. M. Fudziński, J. J. Gładkowska-Rzeczycka 2000, s. 135; P. Fudziński, L. Cymek 2005, s. 89) – *Infans I* oznacza lata 0–6, *Infans II* – od 7 do 15, *Iuvenis* – od 15 do 20, *Adultus* – od 20 do 30, *Maturus I* – od 30 do 40, *Maturus II* – od 40 do 50 lub 60.

Infans I

- Wudzyń, pow. Bydgoszcz. Uszy przekłute. Około 1 roku. Lit. T. Malinowski 1968, s. 12–13; A. Malinowski 1972, s. 144. Ryc. 7.
- Bydgoszcz, al. 1-go Maja (kościół Klarysek), 1–3 lat. Lit. T. Malinowski 1968, s. 7; A. Malinowski 1972, s. 141. Ryc. 8.
- Głazica, pow. Wejherowo. Tylko uszy z kolczykami brązowymi, na których brązowe spiralki i paciorki z bursztynu. Przed 7 rokiem. Lit. M. Fudziński 1998, s. 202–203; F. Rożnowski 1998, s. 233.

Ryc. 6. Tuskowo, pow. Sępólno Krajeńskie. Popielnica twarzowa bez zawartości kości ludzkich (wg J. Łosia 2005)

Abb. 6. Tuskowo, Kr. Sępólno Krajeńskie. Gesichtsurne ohne Menschenknochen (nach J. Łoś 2005)

Infans II

- Sośnica, pow. Krotoszyn. W popielnicy ułamki naszyjnika brązowego, brązowych kolczyków, paciorki gliniane i szklany. W dolnej dziurce prawego ucha brązowe kolczyki z glinianymi paciorkami. 7–10 lat. Lit. L. J. Łuka 1958, s. 162–163; A. Malinowski 1966, s. 27; A. Malinowski, T. Malinowski 1990, s. 78; Ryc. 9.
- Głusino, pow. Kartuzy. W uszach kolczyki z paciorkami bursztynowi i szklanymi. 8–15 lat. Lit. M. Fudziński 2001, s. 163–165; F. Rożnowski, L. Cymek 2001, s. 183.
- Dąbrówka Nowa, pow. Bydgoszcz. Uszy nieprzekłute. 11–15 lat. Lit. T. Malinowski 1968, s. 8; A. Malinowski 1972, s. 142. Ryc. 10.
- Bukowiec, pow. Oborniki. 13–15 lat. Lit. L. J. Łuka 1950, s. 47–48; A. Malinowski, T. Malinowski 1990, s. 18. Ryc. 11.
- Igrzyczna, pow. Wejherowo. Do kości czaszki przyklejone fragmenty ozdób brązowych. Ogólnie *Infans II*. Lit. G. Jeziorska 1979, s. 248–250; J. Gładykowska – Rzeczycka 1979, s. 279. Ryc. 12.

Infans (ogólnie)

- Starkowa Huta, pow. Kartuzy. Tylko przekłute uszy, fragment kolczyka z paciorkami bursztynowymi. Dziecko. Lit. M. Fudziński 1995, s. 172–173; J. Gładykowska – Rzeczycka 1995, s. 196.

Iuvenis

- Ostrów Wielkopolski, m. pow. Trzykrotnie przekłute uszy, wśród kości zapinka brązowa. K 17–20. Lit. D. Durczewski 1960, s. 142–143; A. Malinowski 1966, s. 27. Ryc. 13.
- Dąbrówka Nowa, pow. Bydgoszcz. Uszy nieprzekłute. K? do około 20 lat. Lit. T. Malinowski 1968, s. 7–8; A. Malinowski 1972, s. 142. Ryc. 14.
- Binino, pow. Szamotuły. W popielnicy wisiołek, spiralki brązowe i fragmenty stopionych paciorków szklanych, na kości czaszki

zazielienienia. K. Lit. L. J. Łuka 1958, s. 150–151; A. Malinowski 1966, s. 25; A. Malinowski, T. Malinowski 1990, s. 15. Ryc. 15.

Adultus

- Dolnik, pow. Złotów. M 20–25. Lit. T. Malinowski 1966, s. 19; A. Malinowski 1966, s. 25. Ryc. 16.
- Jabłkowo, pow. Wągrowiec. W popielnicy pierścione kolczyki. ? 20–30. Lit. W. Hensel 1937, s. 89–90; A. Malinowski 1966, s. 26–27. Ryc. 17.
- Miejsowość nieznana, pow. Bydgoszcz. Uszy nieprzekłute. M 25–30. Lit. T. Malinowski 1968, s. 13–14; A. Malinowski 1972, s. 144. Ryc. 18.
- Czarnówko, pow. Łębork. Uszy z otworami, w nich żelazne kolczyki. Na szyi m.in. ryt przedstawiający szpilę. K 25–35. Lit. A. Krzysiak 2014, s. 32–33; w druku; F. Rożnowski, w druku. Ryc. 1, z lewej strony.
- Kozia Góra, pow. Wyrzysk, Ucho raz przekłute, oczy przedstawione przy pomocy rytów. K 25–35. Lit. T. Malinowski 1968, s. 9–10; A. Malinowski 1972, s. 142. Ryc. 19.
- Kozia Góra, pow. Wyrzysk. Oczy przedstawione w postaci dołków, uszy utracone. M? 25–35. Lit. T. Malinowski 1968, s. 9–10; A. Malinowski 1972, s. 143. Ryc. 20.

Maturus I

- Czarnówko, pow. Łębork. Uszy nieprzekłute. Powierzchnia zdobiona ornamentem liniowym i krokiewkowym. M. Lit. A. Krzysiak 2014, s. 32–33; w druku; F. Rożnowski, w druku. Ryc. 1, z prawej strony.

Pochówki podwójne

- Rąb, pow. Kartuzy. W uszach zawieszono kolczyki żelazne i brązowe z paciorkami bursztynowymi i łańcuszkami. K 20–30 (*Adultus*) + niemowlę lub noworodek (*Infans I*). Lit. M. Fudziński, F. Rożnowski 2002, s. 34–35 i 125.
- Rąb, pow. Kartuzy. K 20–30 (*Adultus*) + do 7 lat (*Infans I*). Lit. M. Fudziński, F. Rożnowski 2002, s. 37–39 i 136. Ryc. 21.
- Sychowo, pow. Wejherowo. K 30–40 (*Maturus I*) + do 6 lat (*Infans I*). Lit. O. Felczak 1985, s. 122; J. Gładykowska – Rzeczycka 1985, s. 149–150.
- Głusino, pow. Kartuzy. W uszach kolczyki brązowe z paciorkiem bursztynowym. K? 20–30 (*Adultus*) + M? 20–30 (*Adultus*). Lit. M. Fudziński 2001, s. 162 i 164–165; F. Rożnowski, L. Cymek 2001, s. 181.
- Glińcz Nowy, pow. Kartuzy. Tylko przekłute uszy i nałożony naszyjnik z brązowego drutu, na nim ozdoby brązowe, paciorki bursztynowe i szklany. K 25 (*Adultus*) + M ponad 40 (*Maturus II*). Lit. E. Skarbek 1968, s. 221–222; J. Gładykowska – Rzeczycka 1968, s. 244. Ryc. 22.
- Czarnówko, pow. Łębork. Uszy nieprzekłute. K? 30–40 (*Maturus I*) + M? 40–50 (*Maturus II*). Lit. A. Krzysiak 2014, s. 31; w druku; F. Rożnowski, w druku. Ryc. 23.
- Rąb, pow. Kartuzy. Tylko przekłute uszy z żelaznymi kolczykami, na nich paciorki bursztynowe. K 30–50 (*Maturus I-II*) + M 40–50 (*Maturus II*). Lit. M. Fudziński, F. Rożnowski 2002, s. 14–15, 17 i 98. Ryc. 24.

Pochówek potrójny

- Czarnówko, pow. Łębork. W uszach kolczyki z brązowego i żelaznego drutu. Dorosły + dorosły + dziecko. Lit. A. Krzysiak 2014, s. 29–31.

Pochówki cząstkowe

- Rąb, pow. Kartuzy. W uszach zawieszono kolczyki brązowe. Dorosły (wiek?, płeć?). Lit. M. Fudziński, F. Rożnowski 2002, s. 69 i 189.

• Glińcz Nowy, pow. Kartuzy. Tylko nieprzekłute uszy. M ok. 35 (*Maturus I*) + K młoda, kilka kości. Lit. E. Skarbek 1968, s. 221–222; J. Gładkowska-Rzeczycka 1968, s. 244. Ryc. 25.

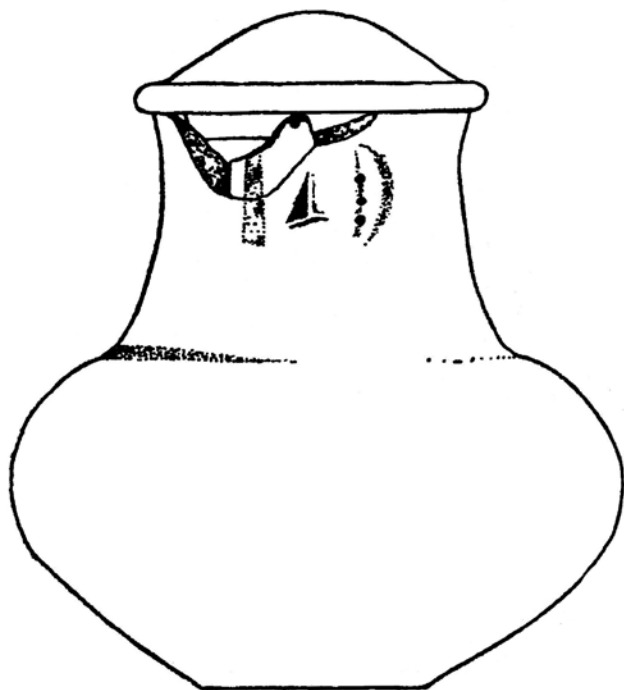
Powyżej podałem krótką charakterystykę 29 popielnic twarzowych wraz z zawartością. Jak wspomniałem w początkowej części artykułu, stanowią one niewielką i dość przypadkową reprezentację ogólnej ilości takich znalezisk. Po pierwsze: uwagę zwraca 9 popielnic mieszczących wyłącznie szczątki dziecięce (*Infans I* – 3; *Infans II* – 5; ogólnie *Infans* – 1). Również te, zawierające kości około 1– rocznego dziecka (ryc. 7) i dziecka w wieku 1–3 lat (ryc. 8) miały przekłute uszy, w jednym przypadku z kolczykami. Podobnie wygląda sytuacja w odniesieniu do popielnic zawierających szczątki starszych dzieci (ryc. 9 i 12 – tutaj wyjątkowo bogate ozdoby i rytę), a nawet gdy uszy nie są przekłute lub ich brak, to występuje ryt przedstawiający szpilę (ryc. 10) względnie przypuszczalnie scenę figuralną (ryc. 11). Ogólnie można stwierdzić, że popielnice twarzowe ze szczątkami dziecięcymi nie były naczyniami skromnymi, a czasem nawet o bardzo bogatym wystroju. Podobną opinię można wyrazić w odniesieniu do trzech popielnic zawierających szczątki młodych (*Iuvenis*) kobiet – w dwóch pewnych (ryc. 13 i 15) oraz jednej domniemanej (ryc. 14).

Jeśli chodzi o popielnice, w których złożono przepalone kości osobników dorosłych (*Adultus*), to w dwóch zidentyfikowano kobiety (ryc. 1 i 19), w dwóch – mężczyzn (ryc. 16 i 18), w jednej – przypuszczalnie mężczyznę (ryc. 20), a w jednej popielnicy (ryc. 17) szczątków nie udało się określić pod względem płci. Można jednak stwierdzić, że płeć zmarłych nie wpływała na bogatsze lub uboższe przyozdabianie naczyń. Jedyna popielnica zawierająca szczątki mężczyzny zmarłego w dorosłym wieku (*Maturus I*) była ozdobiona skromniej.

Ryc. 8. Bydgoszcz, al. 1-go Maja (kościół Klarysek). Popielnica twarzowa (wg T. Malinowskiego 1968)

Abb. 8. Bydgoszcz, al. 1-go Maja (Klarissenkirche). Gesichtsurne (nach T. Malinowski 1968)

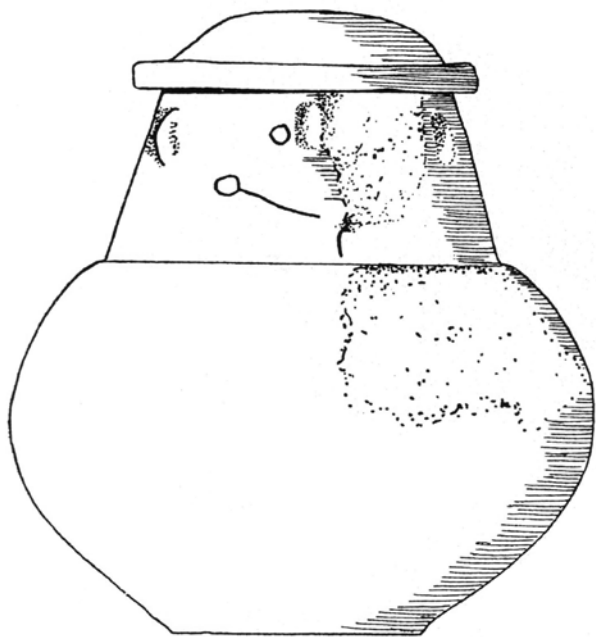
Ryc. 7. Wudzyń, pow. Bydgoszcz. Popielnica twarzowa (wg T. Malinowskiego 1968)

Abb. 7. Wudzyń, Kr. Bydgoszcz. Gesichtsurne (nach T. Malinowski 1968)

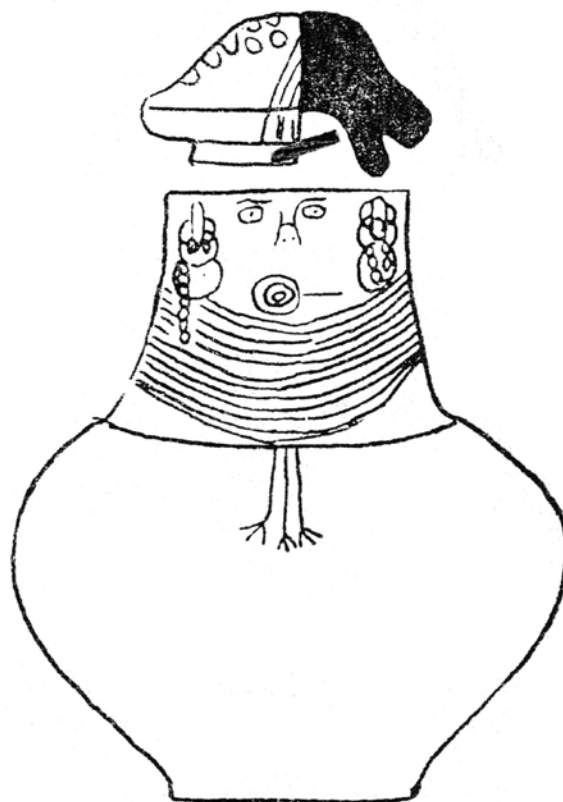
Ryc. 9. Sośnica, pow. Krotoszyn. Popielnica twarzowa (wg L. J. Łuki 1958)

Abb. 9. Sośnica, Kr. Krotoszyn. Gesichtsurne (nach L. J. Łuka 1958)

Ryc. 10. Dąbrówka Nowa, pow. Bydgoszcz. Popielnica twarzowa (wg T. Malinowskiego 1968)

Abb. 10. Dąbrówka Nowa, Kr. Bydgoszcz. Gesichtsurne (nach T. Malinowski 1968)

Ryc. 12. Igrzyczna, pow. Wejherowo. Popielnica twarzowa (wg G. Jeziorskiej 1979)

Abb. 12. Igrzyczna, Kr. Wejherowo. Gesichtsurne (nach G. Jeziorska 1979)

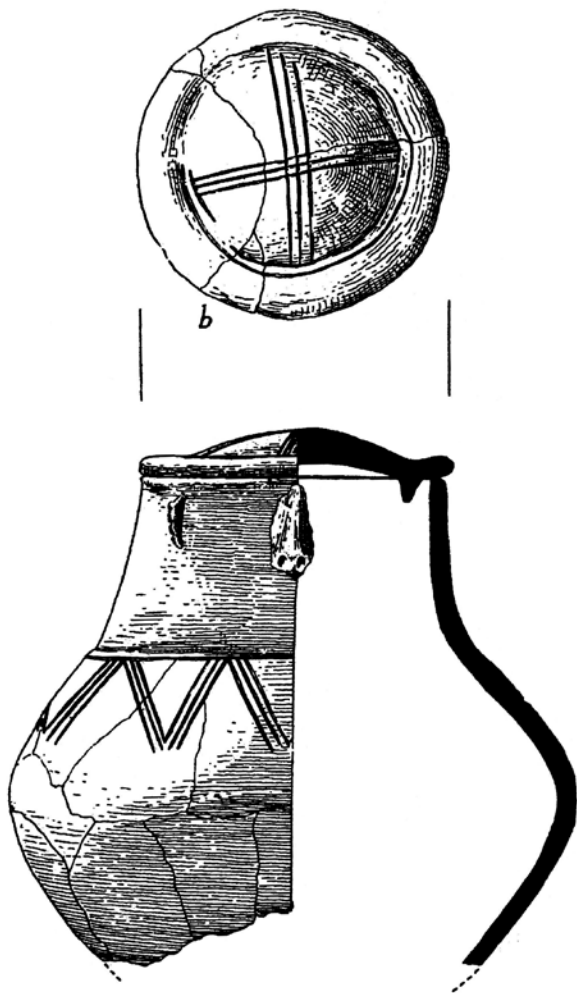
Ryc. 11. Bukowiec, pow. Oborniki. Popielnica nakryta pokrywą twarzową (wg L. J. Łuki 1950)

Abb. 11. Bukowiec, Kr. Oborniki. Urne samt Deckel mit Gesichtsdarstellung (nach L. J. Łuka 1950)

Wśród omawianych popielnic nie było ani jednej, która mieściła szczątki osobnika sędziwego (*Senilis*).

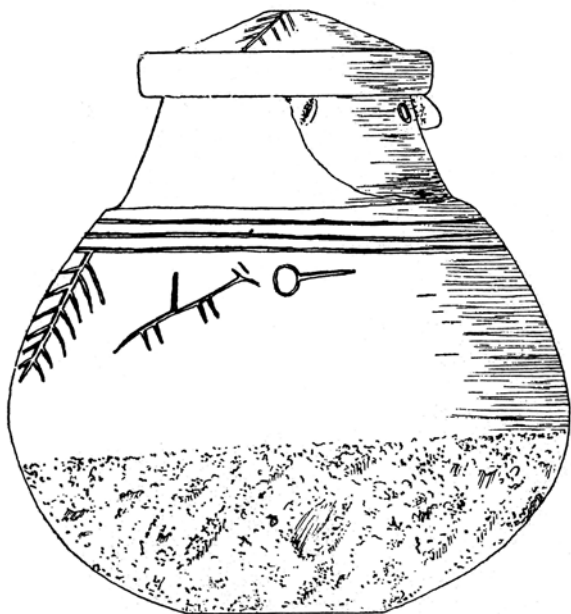
W omawianym zbiorze popielnic twarzowych natrafiono aż na siedem zawierających szczątki dwóch osobników łącznie. W trzech przypadkach były to wspólne pochówki kobiet (2 dorosłe i jedna dojrzała) z małymi dziećmi (ryc. 21), w jednym – prawdopodobnie dorosłej kobiety i dorosłego mężczyzny. Z wyjątkiem dorosłej kobiety i bardzo dojrzałego mężczyzny pochowanych wspólnie, których popielnica jest potraktowana ozdobnie (ryc. 22), pochówek bardzo dojrzałych kobiety i mężczyzny (ryc. 24), a zwłaszcza inny, pary w analogicznym wieku (ryc. 23), nie zostały złożone w naczyniach skromniejszych. To samo najpewniej – bo nie dysponuję ani rysunkiem, ani fotografią – można odnieść do potrójnego pochówka: dwojga osobników dorosłych i dziecka. I wreszcie na koniec: popielnica zawierająca częściowy pochówek osobnika nieokreślonego wieku i płci była przyozdobiona brązowymi kolczykami w uszach. Najgorzej – pod względem wyglądu – prezentuje się natomiast popielnica mająca tylko nieprzekłute uszy (ryc. 25), zawierająca szczątki dojrzałego mężczyzny z dodatkami przepalonych kości młodej kobiety.

Wszystkie powyżej przekazane spostrzeżenia nie prowadzą do konkluzji, jaką rolę odgrywał motyw głowy – tutaj w postaci przedstawienia elementów twarzy – u ludności kultury pomorskiej. Pomijając już wcześniej podaną sytuację akceptacji lub braku dla zmarłych chowanych na niektórych pobliskich cmentarzach z tego samego czasu, uwagę zwraca przecież

Ryc. 13. Ostrów Wielkopolski, m. pow. Popielnica twarzowa (wg D. Durczewskiego 1960)

Abb. 13. Ostrów Wielkopolski, Stadtkreis. Gesichtsurne (nach D. Durczewski 1960)

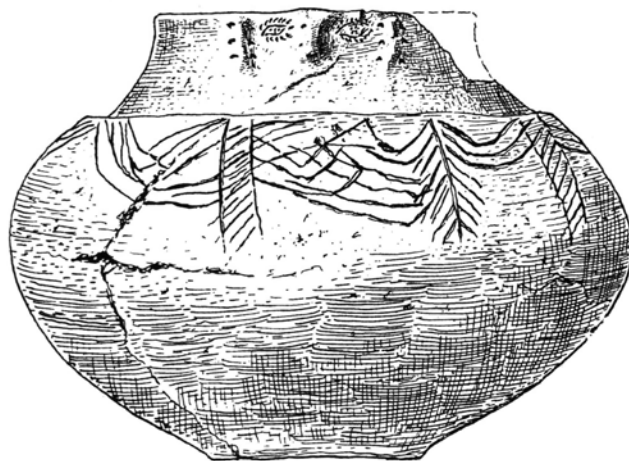
Ryc. 14. Dąbrówka Nowa, pow. Bydgoszcz. Popielnica twarzowa (wg T. Malinowskiego 1968)

Abb. 14. Dąbrówka Nowa, Kr. Bydgoszcz. Gesichtsurne (nach T. Malinowski 1968)

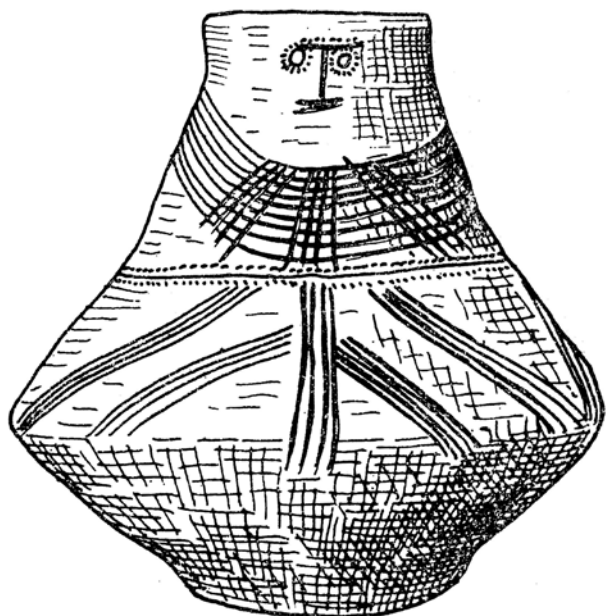
Ryc. 15. Binino, pow. Szamotuły. Popielnica twarzowa (wg L. J. Łuki 1958)

Abb. 15. Binino, Kr. Szamotuły. Gesichtsurne (nach L. J. Łuka 1958)

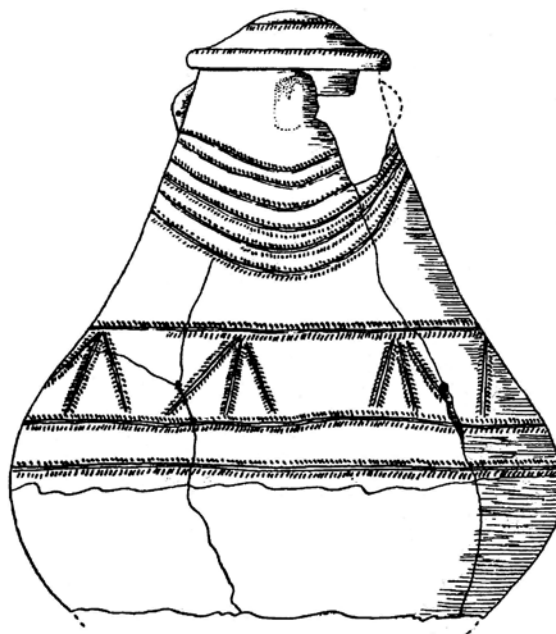
Ryc. 16. Dolnik, pow. Złotów. Popielnica twarzowa (wg T. Malinowskiego 1966)

Abb. 16. Dolnik, Kr. Złotów. Gesichtsurne (nach T. Malinowski 1966)

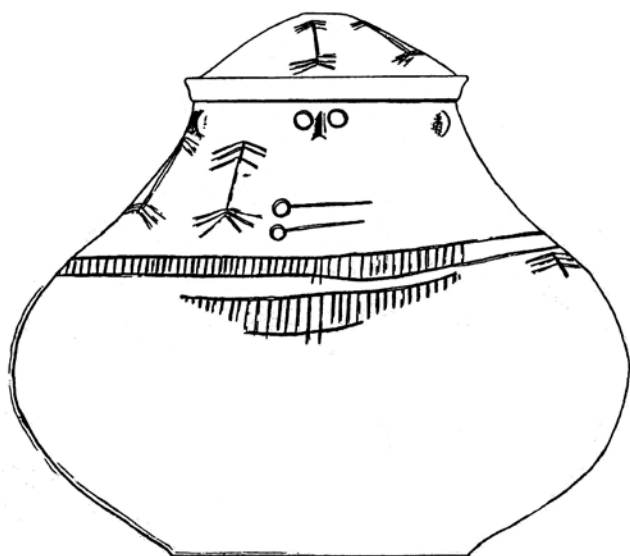
Ryc. 17. Jabłkowo, pow. Wągrowiec. Popielnica twarzowa (wg T. Malinowskiego 1989 za W. Henslem 1937)

Abb. 17. Jabłkowo, Kr. Wągrowiec. Gesichtsurne (nach T. Malinowski 1989, vgl. W. Hensel 1937)

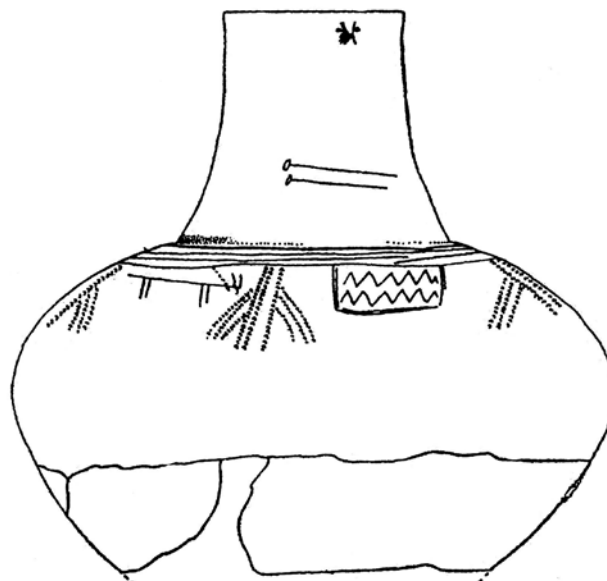
Ryc. 19. Kozia Góra, pow. Wyrzysk. Popielnica twarzowa (wg T. Malinowskiego 1968)

Abb. 19. Kozia Góra, Kr. Wyrzysk. Gesichtsurne (nach T. Malinowski 1968)

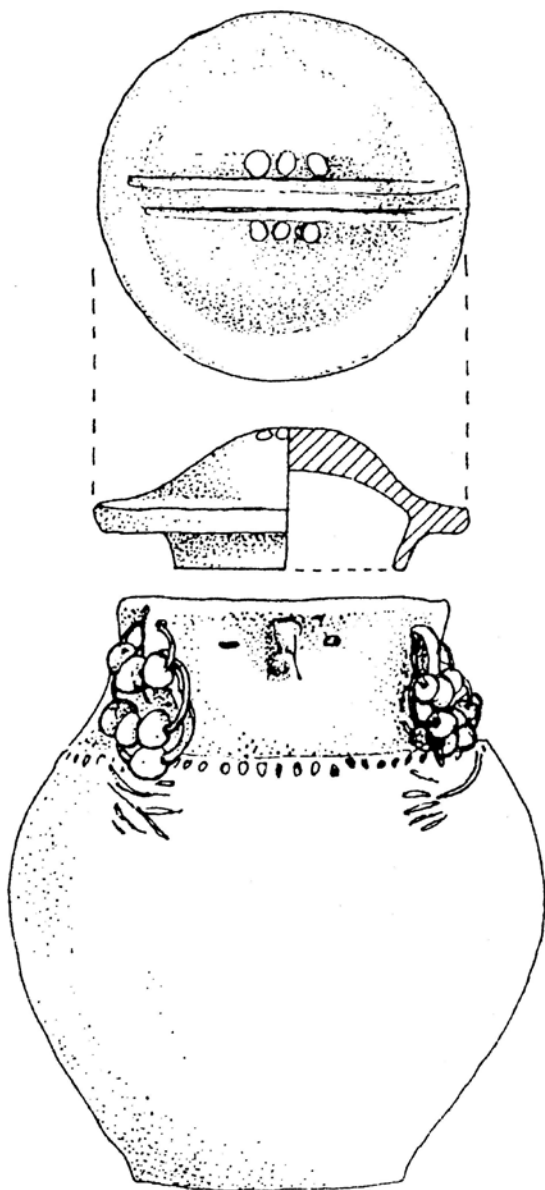
Ryc. 18. Miejscowość nieznana, pow. Bydgoszcz. Popielnica twarzowa (wg T. Malinowskiego 1968)

Abb. 18. Unbekannter Ort, Kr. Bydgoszcz. Gesichtsurne (nach T. Malinowski 1968)

Ryc. 20. Kozia Góra, pow. Wyrzysk. Popielnica twarzowa (wg T. Malinowskiego 1968)

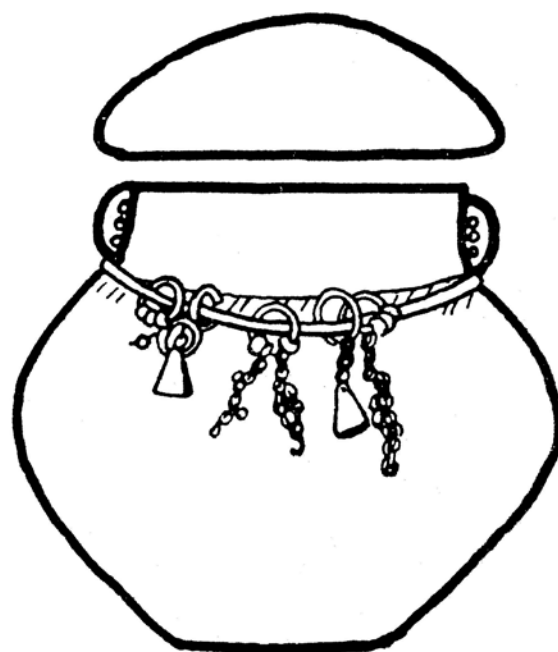
Abb. 20. Kozia Góra, Kr. Wyrzysk. Gesichtsurne (nach T. Malinowski 1968)

Ryc. 21. Rąb, pow. Kartuzy. Popielnica twarzowa (wg M. Fudzińskiego i F. Rożnowskiego 2002)

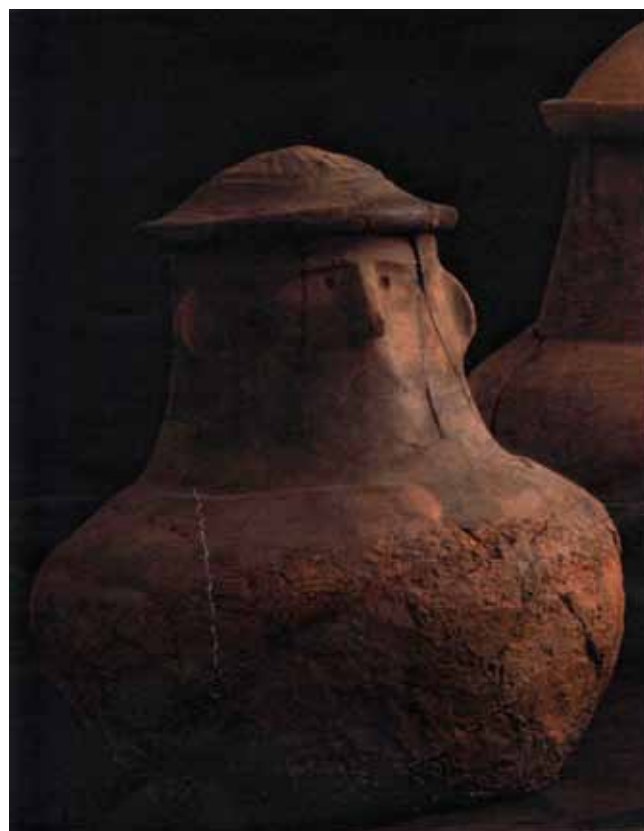
Abb. 21. Rąb, Kr. Kartuzy. Gesichtsurne (nach M. Fudziński, F. Rożnowski 2002)

również niekiedy wyraźne nasycenie tym motywem na jednym obiekcie cmentarnym. Widać też jasno, że małe dzieci, w tym również mające około jednego roku lub tylko nieco więcej, chowane same, bez osobników towarzyszących, miały związek z omawianym motywem głowy. To samo można stwierdzić w odniesieniu do dzieci starszych, osobników młodych, dorosłych i dojrzałych, przy czym płeć w tych trzech ostatnich grupach nie miała znaczenia. To, że w zebranych materiałach zabrakło osobnika sędziwego nie przesądza o jego „niezdolności” do pochowania w naczyniu mającym motyw głowy. Po prostu – zebrane materiały, na co wskazywałem, były nader nieliczne, a wiek sędziwy jest stwierdzany bardzo rzadko lub wcale (poza zupełnie wyjątkowym cmentarzyskiem w Zaworach, pow. Kartuzy, na którym – o czym pisałem na początku artykułu, nie natrafiono na popielnice twarzowe) na większych cmentarzyskach kultury pomorskiej na Pomorzu (np. M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, s. 112; M. Fudziński, J. J. Głady-

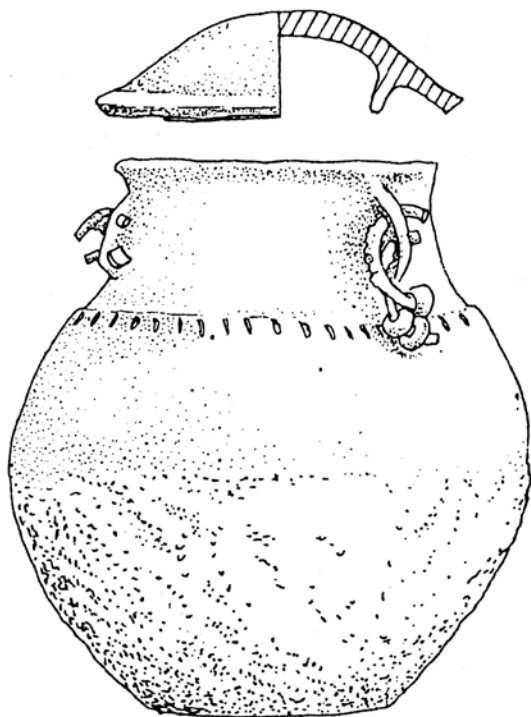
Ryc. 22. Glińcz Nowy, pow. Kartuzy. Popielnica twarzowa (wg E. Skarbek 1968)

Abb. 22. Glińcz Nowy, Kr. Kartuzy. Gesichtsurne (nach E. Skarbek 1968)

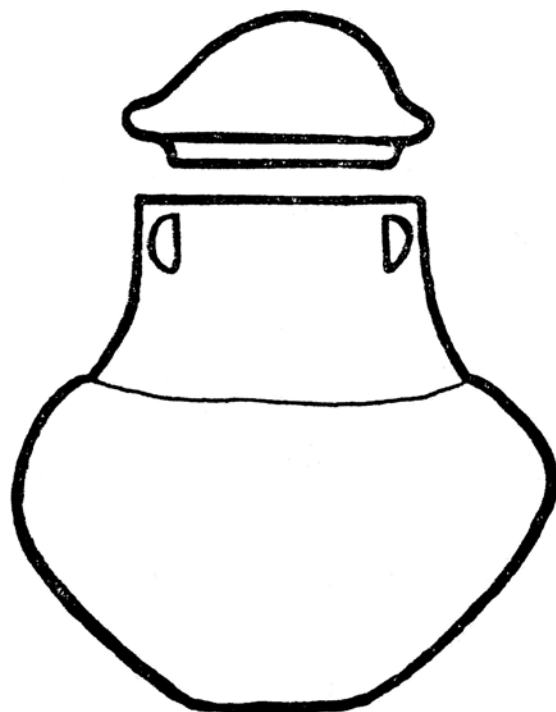
Ryc. 23. Czarnówko, pow. Lębork. Popielnica twarzowa (wg A. Krzysiak 2014)

Abb. 23. Czarnówko, Kr. Lębork. Gesichtsurne (nach A. Krzysiak 2014)

Ryc. 24. Rąb, pow. Kartuszy. Popielnica twarzowa (wg M. Fudzińskiego i F. Rożnowskiego 2002)

Abb. 24. Rąb, Kr. Kartuszy. Gesichtsurne (nach M. Fudziński, F. Rożnowski 2002)

Ryc. 25. Gliniec Nowy, pow. Kartuszy. Popielnica twarzowa (wg E. Skarbek 1968)

Abb. 25. Gliniec Nowy, Kr. Kartuszy. Gesichtsurne (nach E. Skarbek 1968)

kowska-Rzeczycka 2000, s. 135; P. Fudziński, L. Cymek 2005, s. 89; F. Rożnowski, L. R. Cymek 2005, s. 330–331). To samo można odnieść do ludności kultury pomorskiej w Wielkopolsce (A. Malinowski, T. Malinowski 1990, s. 102).

Objaśnienia roli motywu głowy u ludności kultury pomorskiej nie ułatwiają też popielnice z podwójnymi, potrójnymi i niektórymi cząstkowymi pochówkami. Moim zdaniem jest wręcz przeciwnie: utrudniają zrozumienie, jaką rolę odgrywał i z kim był związany ów motyw, skoro w większości przypadków owe pochówki były wynikiem nie jednoczesnej śmierci pochowanych, lecz przechowywaniem przepalonych szczątków przed wspólnym złożeniem do grobu. O tym tłumaczeniu tych pochówków już pisałem (np. T. Malinowski 1969, s. 112–114; 2012). Nie powtarzając wszystkich argumentów, bo w tym miejscu byłoby to niecelowe, wskażę tylko na jakże interesujące znalezi-

ska: otóż co spowodowało, że przepalone szczątki ludzkie, pierwotnie umieszczone w popielnicy twarzowej, po jej stłuczeniu zostały przeniesione – wraz z jej niewielkim fragmentem – do naczynia nie mającego najdrobniejszego motywu głowy? Fakt ów stwierdzono na cmentarzysku w Wierzhucinie, pow. Łęborg (L. J. Łuka 1966, s. 421; T. Malinowski 1969, s. 113; 2012, s. 315).

Podsumowując: wydaje mi się, że objaśnienie motywu głowy u ludności kultury pomorskiej jest niemożliwe na bazie zebranych przeze mnie materiałów i ich analizy. Przypuszczam – bo przecież coś ów motyw znaczył! – że posłużenie się większą, dużo większą ilością źródeł, tak zresztą archeologicznych oraz antropologicznych, jak i etnograficznych, religioznawczych oraz jeszcze innych, umożliwi jeśli nie całkowite rozwiązanie problemu, to pozwoli zbliżyć się do zrozumienia motywu głowy u ludności kultury pomorskiej².

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Durczewski D.	1998	Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Głazicy, gm. Szemud, stanowisko nr 3, „Pom. Ant.”, t. 17, s. 191–222.	
1960	Kilka grobów z cmentarzyska kultury pomorskiej w Ostrowie Wielkopolskim, „Prz. Arch.”, t. 12, s. 137–144.	2001	Głusino we wczesnej epoce żelaza, „Pom. Ant.”, t. 18, s. 155–174.
Felczak O.	1985	Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej w Sychowie, gm. Luzino, oraz kwestia popielnic z wyobrażeniem rąk, „Pom. Ant.”, t. 12, s. 121–148.	Fudziński M., Gładkowska-Rzeczycka J. J.
Fudziński M.	2000	Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Rątach, gmina Somonino, Gdańsk.	
1995	Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Starkowej Hucie, gm. Somonino, stanowisko nr 2, „Pom. Ant.”, t. 16, s. 163–189.		

² Sądzę, że z owym problemem nie mają związku odcięte, niespalone głowy, zupełnie wyjątkowo napotykanne w pochówkach ciałałopalnych ludności kultury pomorskiej (np. T. Malinowski 2013, s. 252).

- Fudziński M., Rożnowski F.
1997 *Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Zaworach, gm. Chmielno. Studium archeologiczno-antropologiczne*, Gdańsk.
- 2002 *Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Rębie, gm. Przd-kowo*, Gdańsk.
- Fudziński P., Cymek L.
2005 *Cmentarzysko grupy wielkowiejskiej we Władysławowie-Chłapowie, pow. Puck*, Gdańsk.
- Gardeła L., Kajkowski K. (red.)
2013 *Motywy głowy w dawnych kulturach w perspektywie porównawczej*, Bytów.
- Gładykowska-Rzeczycka J.
1968 Antropologiczna analiza materiałów kostnych z cmentarzyska ciałopalnego w Glinie Nowym, powiat Kartuzi, „Pom. Ant.”, t. 2, s. 241–265.
- 1979 Szczątki ludzkie z ciałopalnego cmentarzyska kultury wschodniopomorskiej w Igrzycznej, gm. Linia, „Pom. Ant.”, t. 8, s. 263–282.
- 1985 Antropologiczna analiza materiałów kostnych z ciałopalnych grobów w Sychowie, gm. Luzino (stan. 3, Hallstatt D), „Pom. Ant.”, t. 12, s. 149–154.
- 1995 Biostruktura ludności pochowanej na cmentarzysku kultury pomorskiej w Starkowej Hucie, gm. Somonino, „Pom. Ant.”, t. 16, s. 191–199.
- Hensel W.
1937 Cmentarzysko kultury grobów skrzynkowych w Jabłkowie, w pow. wągrowieckim, „Prz. Arch.”, t. 6, s. 86–95.
- Jeziorska G.
1979 Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej w Igrzycznej, gm. Linia, „Pom. Ant.”, t. 8, s. 229–262.
- Kasprzak A., Krzysiak A.
2011 Schyłek kultury pomorskiej i początek kultury oksywiejskiej w Pradolinie Łeby-Redy na przykładzie grobów z wielokulturowego cmentarzyska w Czarnówku, stan. 5, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywiejską. Przemiany kulturowe w okresie lateńskim*, Gdańsk, s. 151–165.
- Krzysiak A.
2010 Kultura pomorska w pradolinie Łeby-Redy, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywiejską. Przemiany kulturowe w okresie lateńskim*, Gdańsk, s. 87–108.
- 2014 Najstarsze cmentarzyska, [w:] Andrzejowski J. (red.), *Okruch złota w popiele ogniska... Starożytne nekropole w Czarnówku i ich tajemnice*, Łębork-Warszawa, s. 23–33.
- w druku
Opracowanie materiałów archeologicznych z cmentarzyska w Czarnówku, pow. Łębork.
- Kwapiński A.
2003 Popielnice twarzowe – szkic do portretu, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza, t. 1, Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, Gdańsk, s. 153–157.
- 2007 *Korpus kanop pomorskich, część 2 – Polska środkowa i południowo-zachodnia*, Gdańsk.
- Kwapiński M.
1987 *Ryty i mity. O symbolice popielnic twarzowych. Katalog wystawy*, Gdańsk.
- 1990a Ikonaografia kultury łużyckiej na Pomorzu, [w:] Malinowski T. (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, Słupsk, s. 273–292.
- 1990b Kalendarz kultury pomorskiej z Kolbud, woj. gdańskie, [w:] Malinowski T. (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, Słupsk, s. 361–366.
- 1999 *Korpus kanop pomorskich, część 1 – Pomorze*, Gdańsk.
- Łoś J.
2005 Groby ludności kultury pomorskiej w Zakrzewskiej Osadzie i Tuszkowie, pow. sępoleński, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *XIV Sesja Pomorzoznawcza, t. 1, Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, Gdańsk, s. 317–326.
- Łuka L. J.
1950 Kilka niepublikowanych popielnic twarzowych i rozmieszczenie naczyń tego typu w Wielkopolsce, „ZOW”, R. 19, s. 46–56.
- 1958 Nowe cmentarzyska kultury pomorskiej w Wielkopolsce, „FAP”, t. 8–9, s. 150–178.
- 1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim, t. 1, Materiały*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1968 Obrządek pogrzebowy u plemion kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim – część I, „Pom. Ant.”, t. 2, s. 33–73.
- 1971 Obrządek pogrzebowy i wierzenia u plemion kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim – część II, „Pom. Ant.”, t. 3, s. 21–100.
- Malinowski A.
1966 Ekspertyza antropologiczna przepalonych kości ludzkich z wybranych popielnic ludności kultury pomorskiej, „WA”, t. 32, z. 1–2, s. 25–30.
- 1972 Ekspertyza antropologiczna przepalonych kości ludzkich z wybranych popielnic ludności kultury pomorskiej ze zbiorów muzeów w Bydgoszczy i Toruniu, „FAP”, t. 21, s. 141–147.
- Malinowski A., Malinowski T.
1990 *Zdjęcie antropologiczne ludności kultury pomorskiej w Wielkopolsce*, Poznań.
- Malinowski T.
1966 Niektóre wyobrażenia na popielnicach (zwłaszcza twarzowych) kultury pomorskiej a płeć pochowanych w nich osobników, „WA”, t. 32, z. 1–2, s. 16–24.
- 1967 Gesichtsturnen der frühen Eisenzeit in Polen und die Frage ihres Zusammenhanges mit den Gesichtsturnen aus dem Gebiete Mitteldeutschlands, „Nordharzer Jahrbuch”, t. 2, s. 11–18.
- 1968 Wyniki antropologicznej konfrontacji archeologicznych wyznaczników płci na podstawie niektórych popielnic kultury pomorskiej ze zbiorów muzeów w Bydgoszczy i Toruniu, „Prace Komisji Historii” (Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego), t. 5, s. 5–16.
- 1969 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1979 Problem genezy popielnic domkowych i twarzowych kultury pomorskiej, [w:] Malinowski T. (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s. 95–123.
- 1989 Kultura pomorska, [w:] Kmiecinski J. (red.), *Pradzieje ziem polskich, t. 1, Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego, cz. 2, Epoka brązu i początki epoki żelaza*, Warszawa-Łódź, s. 716–753.
- 1999 Popielnice twarzowe w Polsce a kwestia przynależności etnicznej ich twórców, „Studia Zachodnie”, t. 4, s. 5–26.
- 2004 Symbolika twarzy na ceramice obrzędowej południowej strefy nadbałtyckiej w młodszej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza, „Pruthenia Antiqua”, t. 1, s. 273–283.
- 2010 Naczynia gliniane w młodszej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza z zaznaczonymi elementami twarzy oraz problem przynależności etnicznej ich twórców, „Pom. Ant.”, t. 23, s. 25–49.
- 2012 Uwagi na temat tzw. grobów rodzinnych kultury pomorskiej, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 17, s. 303–317.
- 2013 Uwagi o pochówkach cząstkowych ludności kultury pomorskiej, [w:] Kolenda J., Mierzwinski A., Moździoch S., Żygadło L. (red.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa*

- dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze..., Wrocław, s. 251–259.
- Malinowski T., Krzysiak A.
- 2012 Uwagi o niektórych grobach symbolicznych kultury pomorskiej, „Spr. Arch.”, t. 35, s. 431–439.
- Marek E. A.
- 2014 rec. Leszek Gardela, Kamil Kajkowski (red.), *Motywy przez wieki. T. 1. Motyw głowy w dawnych kulturach w perspektywie porównawczej*, Bytów 2013, 303 strony, „MSROA”, t. 35, s. 291–293.
- Marschall [?]
- 1871 Die Gesichtsurne von Liebenthal, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte”, 1871, s. 120–126, tabl. XII.
- Rożnowski F.
- 1998 Analiza antropologiczna szczątków kostnych wydobytych podczas badań ratowniczych na cmentarzysku kultury pomorskiej w Głazicy, „Pom. Ant.”, t. 17, s. 223–241.
- w druku
- Analiza antropologiczna materiałów z cmentarzyska w Czarńoku, pow. Lębork.
- Rożnowski F., Cymek L. (L. R.)
- 2001 Analiza antropologiczna przepalonych szczątków kostnych z cmentarzyska kultury pomorskiej w Głusinie, „Pom. Ant.”, t. 18, s. 175–186.
- 2005 Ludność Pomorza z okresów halsztackiego i lateńskiego w świetle badań antropologicznych, [w:] Fudziński M., Paner H., (red.), *Aktualne problemy kultury pomorskiej*, Gdańsk, s. 327–337.
- Skarbek E.
- 1968 Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej w Glinie Nowym, powiat Kartuszy, „Pom. Ant.”, t. 2, s. 215–240.
- Słupecki L. P.
- 2013 Posłowie, [w:] Gardela L., Kajkowski K. (red.), *Motyw głowy w dawnych kulturach w perspektywie porównawczej*, Bytów, s. 298–303.
- Stepańczyk B., Dziegielewska K., Łoś J., Szostek K.
- 2011 Zastosowanie metody FTIR w identyfikacji grobów symbolicznych na przykładzie popielnicy twarzowej kultury pomorskiej z Tuskowa, „Spr. Arch.”, t. 63, s. 135–148.
- Szafranski W.
- 1990 Kwestia pobytu Etrusków nad Bałtykiem, [w:] Malinowski T. (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, Słupsk, s. 253–272.
- Szymańska A.
- 1965 Potęgowo-Igrzyczna, pow. Wejherowo, „ZOW”, R. 31, s. 141–142.

Tadeusz Malinowski

Kopfmotiv in der Pommerschen Kultur

Zusammenfassung

In Anknüpfung an die 2012 stattgefundene Tagung über das in den alten Kulturen auftauchende Kopfmotiv (L. Gardela, K. Kajkowski Hrsg., 2013), während der man die Pommersche Kultur außer Acht ließ, werden im Folgenden die Überlegungen des Autors zu diesem Thema in Kürze dargestellt. Mit dem Kopfmotiv verbindet man die tönernen Urnen, die eine Darstellung der Gesichtselemente, vor allem in ihrem Oberteil, aufweisen. Es wird hier jedoch nicht auf das Vergleichsmaterial rekuriert, das sich auf andere mehr oder weniger gleichzeitig vorkommende, nicht weit entfernte europäische Kulturen bezieht. Auf den sogenannten Gesichtsurnen werden die erwähnten Elemente unterschiedlich abgebildet: mal präzise, mal aber völlig symbolisch.

Der Autor macht darauf aufmerksam, dass die Gesichtsurnen zwar häufiger auf den Gebieten der Pommerschen Kultur zum Vorschein kommen, sie sind aber auch auf den weit entfernten Terrains zu treffen. Besonders interessant, wie auch rätselhaft, ist die Tatsache, dass sie auf manchen Gräberfeldern mit zahlreichen Bestattungen komplett fehlen, wobei sie auf anderen, ganz nah gelegenen Nekropolen, sehr zahlreich vorkommen. Eine Ausnahme bilden die Gesichtsurnen ohne verbrannte Knochen (Abb. 5 und 6) – diese haben nämlich einen symbolischen Charakter, ähnlich wie andere Urnen, oder bestattungslose Gräber.

Der Verfasser dieses Aufsatzes stellte eine beliebige Sammlung von 29 Gesichtsurnen mit verbrannten Knochenresten

zusammen. In dieser Sammlung fanden sich 3 Urnen (Abb. 7 und 8) mit der Einzelbestattung kleines Kindes (*Infans I*), darunter im Alter von ca. 1 Jahr. Fünf Urnen (Abb. 9 bis 12) enthielten die Überreste von älteren Kindern (*Infans II*) und eine Urne beinhaltete die Reste eines Kindes (*Infans*). In 3 Urnen (Abb. 13–15) registrierte man Einzelbestattungen junger Frauen (*Iuvenis*), in 6 – erwachsener Individuen (*Adultus*): 2 Frauen (Abb. 1 von links und Abb. 19), 2 Männer (Abb. 16 und 18), vermutlich eines Mannes (Abb. 20) und 2 Individuen, deren Geschlecht nicht identifiziert wurde (Abb. 17). In einer Urne (Abb. 1 rechts), befanden sich die Reste eines Mannes (*Maturus I*). In der untersuchten Urnensammlung stieß man auf keine Überreste von hochbetagten Individuen (*Senilis*), die auf den Gräberfeldern der Pommerschen Kultur nur spärlich vertreten sind. In 7 untersuchten Urnen, in denen Knochen von zwei Individuen festgestellt wurden, gab es 3 Urnen mit den Überresten von Frauen und kleinen Kindern (Abb. 21) und 4 Urnen mit den Männer- und Frauenresten (Abb. 22–24). Bei einer dreifachen Bestattung stieß man auf die Gebeine von zwei Erwachsenen und einem Kind, eine Teilbestattung behaltete dagegen die kleine Knochenmenge eines erwachsenen Individuums und in einer anderen (Abb. 25) waren die Knochen eines erwachsenen Mannes von einer kleinen Knochenmenge einer jungen Frau begleitet.

Zusammenfassend ist zu konstatieren, dass man die Gesichtsurnen mit den Überresten von Kindern und jungen In-

dividuen nicht zu schlichten Gefäßen rechnen kann, ganz im Gegenteil, sie waren oft reich verziert. Das Geschlecht der älteren Individuen hatte keinen Einfluss auf eine reichere oder schlichere Ornamentierung der Gefäße. Das Gleiche gilt für doppelte oder dreifache, wie auch Teilbestattungen, mit Ausnahme einer Bestattung (Abb. 25).

Alle gewonnenen Forschungsergebnisse lassen nicht feststellen, welche Rolle das Kopfmotiv (als Darstellung der Ge-

sichtselemente) für die Bevölkerung der Pommerschen Kultur spielte. Wenn man mehrere archäologische, anthropologische, ethnografische und religionskundige Quellen einbeziehen würde, wäre es möglich, das Problem, wenn auch nicht vollständig, dann mindestens teilweise, zu lösen und die Fragen nach der Bedeutung des Kopfmotivs für die Bevölkerung der Pommerschen Kultur zu beantworten.